

A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN MEGJELENT VALLÁSOS PONYVANYOMTATVÁNYOK ILLUSZTRÁCIÓIRÓL

A ponyvanyomtatványok terjesztésében és használatában lényeges szerepet játszottak az illusztrációk. Kezdeti fontosságukat mutatja, hogy a 15-17. században a német nyelvterületen megjelent aprónyomtatványoknak (*Flugblatt*) csak kisebb része nélkülözötte az ábrázolást, és csupán a 18. század fordulójától nőtt meg a szövegek mennyisége a képekhez viszonyítva, a nép írni-olvasni tudásával párhuzamosan.¹ A nyomdatechnika ugrásszerű fejlődése, a gyorsajtó megjelenése idején indult virágzásnak a fametszet, aminek alkalmazásával egy-egy dúcra sok másolat készülhetett.

Magyarországi fametszők működésére a 16. századtól vannak adatok.² A 17. századtól jelen volt a rézmetszet is, de drágasága miatt a populáris nyomtatott grafikához szorosabban kapcsolódott a fametszet. Az illusztrációk gyakran vándoroltak, a dúcokat is terjesztették, exportálták, például német nyomdákból Európa keleti, délkeleti területeire. Több műfaj szinte elképzelhetetlen volt képek nélkül. Különösen a búcsú és az ünnep irodalma volt illusztrált, ennek oka részben a szélesebb néptömegek írástudatlansága, másrészt az ikonográfiai hagyomány rendkívül kifejező jellege.³

A barokk kori illusztrációs anyag elemzésével már foglalkozott a szaktudomány,⁴ de a 19. század második felétől megjelent ponyvanyomtatványok illusztrációinak kérdéseiről, terjedéséről, hatásáról, befogadásáról igen kevés ismerettel rendelkezünk. E korszak vallásos ponyvaillusztrációi nagy tömegű és változatos anyagot jelentenek, melyek zömmel a fametszetes technikát reprezentálják.⁵ Művészi kialakításuk ugyan elmarad a megelőző évszázadok hasonló alkotásainak színvonalától, de a befogadók számára nem elsősorban a képek esztétikai értéke, hanem az általuk megjelenített tartalom, és a mindennapi használat lehetősége volt fontos. Ez az illusztrációs anyag igen sokat merített az előző évszázadok örökségéből, és ugyanakkor újult, alakult, változott is ebben a korszakban, fontos szerepet játszva a vizuális kultúra közvetítésében. Ahogyan a katolikus parasztság templomi kultikus életének nélkülözhetetlen velejárója a képi látvány,

¹ Ranke 1974. 4. 1339.

² Tüskés 2003. 96.

³ Kovács I. 1985. 5.

⁴ Szilárdfy-Tüskés-Knapp 1987; Tüskés-Knapp 1994; Pogány 1991.

⁵ A 19. századi ponyvanyomtatványok illusztrációs anyagát mára már olyan mennyiségben ismerjük, hogy ismert adataikat is újra kell értelmezni. Verebélyi 2002. 96.

a vizualitás, úgy az egyéni vallásosság többé-kevésbé személyes vonatkozású ponyva-használatához is hozzátartozott a szakrális tartalomhoz kapcsolódó képanyag. A vallásos képeknek nagyon fontos szerepe volt a 20. század közepéig még nem is teljes mértékben olvasni tudó parasztság körében. Ezt mutatja, hogy amikor a silány papírra nyomtatott ponyvafüzeteknek csak egy-egy lapja maradt meg, akkor ezek közt az imakönyvekben őrzött, kolligátumokba bevarrt töredékes lapok között leggyakoribbak a képpel ellátott címlapok.

A ponyva illusztrációi szoros rokonságot mutatnak a sokszorosított grafika hasonló területeken való megjelenéseivel: imakönyvek ábrázolásaival, a kis szentképekkel, társulati emléklapokkal. Ezekhez az olcsó nyomtatványokhoz a hazai könyvnyomtatók ritkán készítették eredeti fametszeteket. Pest-budai vagy éppen pozsonyi, bécsi fametszőtől rendelni is drága lett volna, szakértő rajzoló pedig kevés élt az országban, különösen vidéken. A híres metszők igen drágán dolgoztak, azonban az illusztrációra olyan nagy volt az igény, hogy a kiadók nem mondhattak le róla. Mivel az új metszetek jelentősen megnövelték a költségeket, a nyomdászok gyakran maguk metsztették dúcaikat vagy a nyomdászsegédekkel készítették azokat.⁶ Az egyházi kézben lévő nyomdák illusztrációinál ügyeskező faragó szerzetesek munkáira is gondolhatunk.⁷

A nyomdamesterek sokszor megelégedtek azzal, hogy a többször használt, régebbi dúcokat alkalmazták, amelyeket egymástól is vásároltak, vagy amelyeket egy-egy nyomda felszámolásakor kerültek a birtokukba. A képeket az eredeti facsimile alapján gyakran újrarajzolták és metsztették. Így járt el például az Egyetemi Nyomda 1824-es illusztrációs mintakönyvében, amelyben még 18. századi metszetekből is ajánlott.

A legtöbb esetben már a 18. századi ponyvaillusztrációkról sem feltételezhető, hogy metszeteik az adott kiadványhoz készültek: rendszerint előbb volt készen a korábbi nyomtatványtól függetlenné vált illusztráció, s ezeket alkalmazták az újabb szövegekhez. Jó néhány példa található a képek többszöri felhasználására egymástól eltérő szövegek esetében. Bagó Márton nyomdájában például azonos címlapképpel jelentek meg különböző imádságokat-énekeket tartalmazó füzetek. Itt 1859-ben adták ki az *„Élő lelki Rózsa-Füzér...”* című, a szentolvasó társulatok használatára készített füzetet, címképpen a rózsakoszorúval övezett Szűz Máriával. 1890-ben ugyanez a kép már a *„Négy új Istenes ének...”* című füzetet díszítette, s ugyanez az illusztráció megjelent évszám-jelölés nélkül a *„Szent énekkoszoru a mennyország királynéjának dicsőítésére”* készített ponyván. Az is előfordult, hogy a különböző években megjelent ugyanazon művek egymástól eltérő metszettel, címlapvariánssal kerültek forgalomba. Bartalits Imre könyvnyomdájában jelent meg például az Orosz István által szerkesztett *„Mennyei kincstár / az / Úr Jézus / szentséges / Szent Szive / tiszteletére és imáadására...”* című füzet, különböző években, más-más címlapképekkel.

A fametszetek újabb nyomtatványokon való ismételt felhasználásai a 19. századi világi és ájtatos ponyvákban egyaránt előfordultak. Például ugyanazt a kocsmái táncjelenetet egyszer a *Zöld Marci* betyárhistoria megfelelő lapjára, máskor

⁶ Helle 1998. 23.

⁷ Tüskés-Knapp 1993.144

farsangi tréfás versezetre, megint máskor a zabolátlan táncolókról szóló nyomtatványon az ördögös dudás és hegedűs megjelenítésére használták fel. A nap-tárak zodiakus jelképeit hősi históriákra vitték át. Egy kétszáz éves csízió-könyv jámbor földműves házaspárját és a nekik gazdasági tanácsokat adó férfi rajzát megfelelőnek látták egy férjgyilkos asszonyról szóló história címlapjaként is. Egy német rovarirtószer újságreklám-kliséjét 1897-ben a mezőtúri Gyikó-nyomda használta fel egy méregkeverő banda ponyvatörténetéhez, majd 8 év múlva egy másik véres dráma illusztrálásához.⁸

A vallásos nyomtatványokat szintén az jellemzi, hogy egy-egy ábrázolás, eredeti funkcionális összefüggésétől elszakadva, más kontextusban is előkerül. Jó néhány esetben szentkép vagy egyleveles imalap közvetlen előképéül szolgált egy címlapelőzők vagy könyvillusztráció.⁹

A fametszeteken a korstílus jellegzetességei és a stílusfejlődés nyomai nehezen fedezhetőek fel, mert legfőbb sajátosságaik közé éppen a grafikai technikák elemi ismerete, a vonalak és arányok egyszerűsítése, a tömörített kifejezőmód és a stilizálás tartozik.¹⁰ Az egészen egyszerű, népies illusztrációk és az elit művészethez kötődő, annak ábrázolásmódját ezen a műfajon továbbélő képek egyszerre voltak jelen. Stílárís önállóságról, stílussteremtő erőről a ponyvai fametszetek esetében csak kivételes esetben beszélhetünk. A különféle történeti stílusok sokszor egyszerre jelentek meg egy kiadványon, sőt néha egyetlen metszeten belül is. A reneszánsz elemek mellett a barokk és a rokokó különféle változatait találjuk. Ez a jelenség a nyomdakészletek hosszú utóéletével is magyarázható,¹¹ de a népi vallásosság imádság-irodalmában ezek továbbélhettek a régies stílusjegyek kedveltsége, a konzervatív hajlam miatt is.

A nyomdák mintakönyveket állítottak össze az általuk használt betű- és illusztrációs készletből, amelyből a megrendelők kiválaszthatták a kiadványhoz legjobban illő képet és betűt. A nagy nyomdák, mint a pesti Landerer vagy az Egyetemi Nyomda, metszőműhelyeket tartottak fenn, és mintakönyveikből ajánlották a kész képeket a többi nyomdának. A kisebb üzemek általában szerényebb készletekkel és egyszerűbb mintakönyvekkel rendelkeztek.

Czéh Sándor magyaróvári nyomdájának az 1836 és 1875 közötti évekből való illusztrációs mintakönyve 1200 képet tartalmazott, ez korának párját ritkítóan hatalmas anyagát jelentette. Czéh nagy tételszámú sorozatokat vásárolt bécsi műhelyekből a vallásos kiadványok számára, és gyakran felhasználta a 17–18. századi metszeteket is. Ez a mintakönyv arról tanúskodik, hogy a magyarországi nyomdákban a díszeket folyamatosan használták, akár száz évig is. Vignettáik és díszléceik többsége már a 18. század első felében ismert volt.¹²

⁸ Pogány 1978. 340–341.

⁹ Tüskés-Knapp 2001. 30. A motívumok vándorlása a nyomda felfedezése előtti időszakban is jellemző volt. A kézzel előállított illusztrációk egyes megoldásai évszázadokon, kultúrákon, műnemeneken és műfajokon keresztül folytatódtak tovább, nagy szívóssággal és a különböző funkciókhoz való nagyfokú alkalmazkodással. Vö.: Verebélyi 2002. 118.

¹⁰ Tüskés-Knapp 1993. 160.

¹¹ Tüskés-Knapp 1987. 46; 1993. 159.

¹² Helle 1998. 22–23.

Mária nevének, Isten szemének emblémái, a hit, a tízparancsolat és a főparancsolat allegóriáinak megjelenítései és a bibliai illusztrációk.

A címlapok többnyire illeszkednek a tartalomhoz, de előfordul, hogy nincsen semmiféle összefüggés a kép és a szöveg között. Például Mátraverebély-Szentkút egyik ponyvafüzetére is olyan metszetet nyomtattak, ami nem is hasonlít a kegy-szoborra. Ugyanaz a kép különböző szövegekhez társulhatott, és különösen a kegyhely-ábrázolásokat tették előszeretettel a más témájú füzetek címlapjára. Több esetben került kegyszobor képe olyan imafüzetre, amelyben egyáltalán nincsen szó kegyhelyről. Máskor a kép és a téma között csupán hangulati egyezés van. Gyakoriak az olyan Mária-képek, melyek visszavezethetőek volnának valamelyik ismert kegyképtípusra, de a nagymérvű stilizálás miatt azonosíthatatlanok.

Az a jelenség, hogy a ponyvák illusztrációi nem kötődnek szigorúan az adott témához, a népi vallásosság más jelenségeivel is párhuzamba állítható. A maria-zelli kegyszobor másolatok például a múltban egyáltalán nem voltak azonosak az eredetivel, és még a 19. század második felében is gyakran hoztak innen olyan szobrocskákat, amelyek nem is az ottani kegyszobor másai.¹⁶

Ugyanannak a szövegnek vagy témának adódhatott többféle megjelenítési formája is. *A hét mennyei szent zár*, illetve variánsának *A hétlakatu imádságok* című ponyvanyomtatványának 18. századi példányaira egyaránt a Hétfájdalmú Szűzanya képét nyomtatták,¹⁷ és ez megmaradt a 19. században is, de ekkor kiadták még II. Ferdinánd „csodálatos keresztjé”-nek a képével, illetve a „mennyei titkokra” utalva hét darab lakat formájú szívvel, vagy lakat és kulcs kombinációkkal.¹⁸

A búcsús címlapképek, illusztrációk általában bemutatják a kegyhely központját alkotó képet, szobrot, annak környezetét, vagy utalnak a helyhez fűződő legendára. Elsősorban kultuszterjesztő szereppel bírtak azáltal, hogy a hívek maguknál tarthatták a zarándokhely képeinek másolatát, mintegy megőrizve a búcsú emlékezetét, meghosszabbítva, kiterjesztve annak hatását.¹⁹

A búcsús emléktárgyak előzményei egészen a 15. század derekáig nyúlnak vissza. Az egyház már ekkor búcsút hirdetett, azok a zarándokok például, akik egy Mária-képet vagy más emléktárgyat őriztek meg a Mariazellbe való zarándokútról, száz nap búcsút nyertek.²⁰

A zarándoklatok a vallási ismeretek, a kultuszformák elsajátításának is fontos alkalmak voltak, ezért viselkedési mintát adó illusztrációk is megtalálhatóak a kegyhelyekhez kötődő ponyvakiadványokon. Kedvelt megjelenítés például a zarándokok és a processziós menet bemutatása, amikor a búcsúsokat jellegzetes attribútumaikkal láttatják. Jellegzetes ábrázolásmód, hogy a képen felül a kegy-szobor (esetleg angyalok tartják, a kegyelem sugarai áradnak belőle stb.) helyezkedik el, alul pedig a zarándokok különböző típusai: a községbeliek menete, betegek, koldusok jelennek meg.

¹⁶ Varga 1974. 456

¹⁷ Tüskés-Knapp 1993. 151.

¹⁸ Helle 1998. 192. mintarajz

¹⁹ Vö.: Szilárdfy-Tüskés-Knapp 1987. 35–37.

²⁰ Varga 1974. 460.

A ponyvák illusztrációi a falu vizuális kultúráját befolyásolták. A népszerű aprónyomtatványok ábrázolásainak hatására uniformizálódhatott például a néphit ördög alakja. A 18. századig az ördögöt sokféle alakban képzeltek el, a 19. század eleje óta azonban már leginkább csak szakállas, kecskeszarvú, patás lényként, ami valószínűleg a könyvnyomtatás és a ponyvanyomtatványok elterjedésének a hatása lehetett.¹³

A ponyvai illusztrációk hatása nyomon követhető a népi díszítőművészetben is. A 19. századi sokszorosított grafika kutatása kimutatta a mézeskalácsformák mintakincsének és a ponyvafüzeteket díszítő fametszeteknek a hasonlóságát. A tipológiai egyezésem és a formai kölcsönhatáson túl ez esetben az is lehetséges, hogy a metszetek dűcait és a mézeskalácsformákat részben ugyanazok a fametszők készítették.¹⁴ Manga János, illetve legutóbb Domonkos Ottó utalt a ponyvai előképek szerepére a betyárábrázolások pásztorfaragások esetében. Békés István szintén hangsúlyozta, hogy a ponyvairatok illusztrációi ösztönzően hathattak a betyárábrázolásokra. A vallásos ponyva mintaadó szerepét Csilléry Klára meggyőzően bizonyította egy tükrös és egy ponyvacímlap párhuzamával.¹⁵

A 19. században megjelent vallásos ponyvanyomtatványok szinte minden darabján található valamilyen képi ábrázolás, mely leginkább a címlapon, esetenként a nyomtatványon belül, legalább fejléc vagy záródísz formájában látható. Ezek az illusztrációk a kereszténység fő alakjait, az üdvtörténet eseményeit és a különféle szimbólumokat ábrázolják. Krisztus megjelenik mint a Jópásztor, a világ üdvözítőjeként, áldás osztójaként, szívét mutatva stb., illetve a személyéhez kapcsolódó történetek szereplőjeként: menekülés Egyiptomba, betlehemi jelenet, a kereszten pihenő kisdéd Jézus álma, a szenvedéstörténet, a keresztút állomásai, a keresztfeszítés és a feltámadás stb. A harmadik isteni személy, a Szentlélek általában galamb képében tűnik fel. Előfordul a Szentháromság, illetve külön a mennyei Atya ábrázolása.

A vallásos ponyvaanyagban a Mária-ikonográfia a legváltozatosabb. Szűz Máriát leggyakrabban a gyermek Jézussal ábrázolják, de élete különböző jelenei: eljegyzése, az angyali üdvözlés, látogatása Erzsébetnél, mennybevétele, megkoronázása stb., illetve személyének különböző típusai: a Fájdalmas Anya, Szeplőtelen Fogantatás, Patrona Hungarie stb. fordulnak elő. Külön témakört jelent a kegyképek változatos illusztrációs anyaga is. Gyakoriak a szentek ábrázolásai, leginkább Szent Anna (a gyermek Máriával együtt; kézereklyéje), Szent Ferenc, Szent Vendel, Nepomuki Szent János stb. Mellékalakokként szerepelnek a hárfázó, adoráló, hódoló, zarándokokat vezető angyalok. Gyakori kép a gyermekeket oltalmazó őrangyal. Jelentősek a különböző szimbólumok: a Szentháromságot jelképező háromszög vagy az egyház jelképei, a hit, remény, szeretet, a szentségek (a hétszentség, Oltáriszentség) szimbólumai, a keresztfá, Jézus vagy

¹³ Dömötör 1986. 306.

¹⁴ Tüskés-Knapp 1993. 144.

¹⁵ Manga 1951. 230–231; Békés 1966. 61; Csilléry 1971. 78–79; Domonkos 2002. 301. A Palóc Múzeum II. világháborúban megsemmisült régi gyűjteményének egyik, csupán fotóról ismert saroktájkán látható „Hétfajdalmú Mária” domború faragása is hasonlóképpen ponyva illusztráció mintájára készülhetett. Fotó: Néprajzi Múzeum F 71685.

A népi énekszerzők kezdeményezésére kiadott ponyvák illusztrációi néha ismerethiányból fakadó figyelmetlenségekről, tévesztésekről tanúskodnak. Például a 19. század második felében élt és tevékenykedett Egyed János kalocsai búcsújáró énekes koldus által készített egyik ponyva, a kalocsai búcsújárók Andocsan való búcsús keresztelkedéséről szóló énekében összetéveszti Keresztelő Szent Jánost és János apostolt, a ponyva címlapjára pedig egy harmadik szent, Nepomuki Szent János képe került. A kalocsai énekes asszonyok az illusztráció alapján emlegették ezt a „*kúti éneket*”, úgy mint „*Nepomuki Szent János éneké*”-t.²¹

A címlapon elhelyezett képek szorosan a kiadványok szöveganyagához tartoznak, használóik számára a tartalmat igazoló funkcióval bírnak: „*Ahhoz szól a szöveg, akiről a kép van. Emlékeztet rá.*” – fogalmazta meg egy herencsényi asszony.²² Következésképp maguk az illusztrációk a kultusz tárgyai is lehettek. A *Krisztus Atyafisága* imakönyvben Szent Anna „*csodatevő kezé*”-nek képét például olyan gyakran csókolgatták, hogy a papírlap azon a helyen egészen megsárgult.²³

A paraszti víziókban megjelenő képek is gyakran hasonlítanak a ponyvafüzetek illusztrációira, ugyanúgy, mint az imakönyvi képekre, kis szentképekre, a paraszti háztartásokban megtalálható, gipszből készült tömegtermékekre, olajnyomatokra, Mária vagy Jézus szobrokra.²⁴ Csépe Klára, a hasznosi (Nógrád m.) kegyhely alapítója például a látomásaiban látott személyeket az *Örökimádás* imakönyv képein ismerte fel, éppen olyannak érzékelte őket, mint ennek illusztrációin: „*Amint kinyílt, mindjárt láttam benne Szűz Máriát [...] Ilyen volt az Úristen csak [egy] maga volt és a kezében pálcát tartott.*”²⁵

Egy nógrádsipeki származású asszony életében 1996-ban az álmában megjelent ponyvafüzet-címlap hozott változást. A *Szereteláng* ima-mozgalomhoz kapcsolódó, „*Engesztelő imaóra*” című kiadvány Szűz Máriát ábrázoló képe szólította fel őt még több imádkozás végzésére. A füzetborítón a fénylő-lángoló szívét mutató Mária az álomlátó asszony felé hajolt, amit ő hívásnak, sugalmazásnak értelmezett, s ennek hatására hamarosan csatlakozott a balassagyarmati „*engesztelő imacsoport*”-hoz.²⁶

A parasztság képpel illusztrált ájtatos nyomtatványai szerepet játszottak a gyermekek vallásos nevelésében is. Az 1950-es években Herencsényben (Nógrád m.) a tulajdonos nagymama halála után a 19. század második felében megjelent *Aranykorona* imakönyv egyik kiadásának képeit egy 8 gyermekes család olvasni tudó, és még nem tudó kicsinyei egymás kezéből kiszedve, szinte civakodva nézegették és lapozgatták olyan rongyosra, hogy az édesanya a szerint már használhatatlan és méltatlan állapotba került könyvet a kályhában elégette. Ám a családbeli, 2003-ban 61 éves adatközlő még jól emlékezett ezekre a képekre.²⁷

²¹ Bárh 1974. 372.

²² Bartus Józsefné Szandai Teréz, Herencsény.

²³ Trizna Lajos, Balassagyarmat

²⁴ Manga 1962.

²⁵ Manga 1940.

²⁶ Kelecsényi Jánosné, Csizmadia Erzsébet (sz. 1942. Nógrádsipek) Balassagyarmat.

²⁷ Kelecsényi Jánosné, Balassagyarmat. Vö.: a gyermekek szocializálásában a szentképek, kegytár-
gyak szerepéről: Wiebel-Fanderl 1997. 78–80.

A vallásos ponyvanyomtatványok témája a tanulmányban felvetett szempontok alapján további, szélesebbkörű kutatás tárgya lehet.

Irodalom

BÁRTH János

1974 A kalocsai búcsúsok egy laikus szokásáról. *Ethnographia*, LXXXV. 366–373.

BÉKÉS István

1966 *Magyar ponyva pitaval.* A XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig. Budapest.

CSILLÉRY Klára, K.

1971 Magyar népi grafika. *Néprajzi Értesítő* 53. 63–82.

1990 Bäuerliche Bilddeutung und Bildverwendung in Ungarn. In: *Bild-Kunde-Volks-Kunde. Die III. Internationale Tagung des volkskundlichen Bildforschung Komitee bei SIEF/Unesco*, Miskolc 5–10. April 1988. Szerk.: KUNT Ernő, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 47–57.

DOMONKOS Ottó

2002 Pásztorfaragások. In: *Győr-Moson-Sopron megye népművészete*. Győr, 281–308.

DÖMÖTÖR Tekla

1981 *A magyar nép hiedelemvilága*. Budapest.

HELLE Mária

1998 Czéh Sándor magyaróvári nyomdász-kiadó illusztrációinak *Mintakönyve az 1836 és 1875 közötti évekből*. Budapest. Balassi Kiadó.

KOVÁCS I. Gábor

1985 Bucsánszky Alajos útja a kalendárium- és ponyva tömegtermeléshez. *Magyar Könyvszemle* 101.1. 1–17.

MANGA János

1951 Betyárdarstellungen auf den Schnitzereien ungarischer Hirten. *Acta Ethnographica* 2. 230–231.

1962 A hasznosi tömegpszichózis. A búcsújáróhelyek és a „hasznosi csoda” összefüggései. *Ethnographia* LXXIII. 353–388.

POGÁNY Péter

1978 *A magyar ponyva tüköre*. Budapest, Magyar Helikon.

RANKE, Kurt-BREDNICH, Rolf Wilhelm (Hrsg.)

1974 *Enzyklopädie des Märchens*. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung. Bd. I–X, Berlin-New York.

SZILÁRDFY Zoltán-TÜSKÉS Gábor-KNAPP Éva

1987 *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről*. Budapest.

TÜSKÉS Gábor

2003 Egy lapos fametszetek a 18–19. században. *Néprajzi Értesítő* LXXXV. 93–113.

TÜSKÉS Gábor-KNAPP Éva

1993 Illusztrációk a 18. századi vallásos ponyvairódalomban. *Néprajzi Értesítő* LXXV. 143–162.

VARGA Zsuzsanna

1974 Népi funkciójú képek és szobrok kutatásához. *Ethnographia*, LXXXV. 454–465.

VEREBÉLYI Kincső

2002 *Korok és stílusok a magyar népművészetben*. Budapest, Osiris Kiadó.

WIEBEL-FANDERL, Oliva

1997 A vallásos képek és a vallásos nyelv ambivalenciája: az eleven és a merev imagináció közti hit képivé és nyelvivé válása. In: *Folklorisztikai Olvasmányok*. JATE, BTK, Néprajzi Tanszék, Szeged, 75–87.

Ágnes Lengyel

The Illustrations of Popular Religious Prints Published in the Second Half of the 19th Century

Wood engravers of Hungary were mentioned in sources since the beginning of the 16th century. Some 17th and 18th century wood and copper engravings appear even among 19th century illustrations. Nevertheless, the artistic quality of 19th century engravings is poorer than that of the works from the previous centuries. However, for the recipients, it was not the aesthetic value of the pictures, but the represented content and the possibility of everyday use that was important. Devotional pictures played a very important role in the life of peasants, who were not fully literate until the middle of the 20th century. Illustrations of popular religious prints are similar to pictures of prayer books, small icons, and memorial cards of religious associations. Depiction was not necessarily related to content. The illustrations of popular religious prints had their influence on the visual culture of a village. Their influence can also be observed in decorative folk art. The most varied type of illustration in popular religious prints is the iconography of the Virgin Mary. Popular religious prints illustrated by pictures played an important role in children's religious upbringing.